

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.Ketab.ir

نائینی، محمدحسین، ۱۳۳۹ - ۱۳۱۵.

تبیہ الامۃ و تنزیہ الملة / محمدحسین نائینی؛ تصحیح و تحقیق: سیدجواد ورعی۔ قم: مؤسسہ بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۲.

۱۹۲ ص - (مؤسسہ بوستان کتاب؛ ۱۰۴۶) (سیاسی - اجتماعی؛ ۹۶. اندیشه سیاسی؛ ۳۰)

ISBN 978-964-09-0297-4

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتاب‌نامه: ص. [۱۸۷] - ۱۹۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.

چاپ چهارم: ۱۳۹۸.

۱. اسلام و دولت. ۲. استبداد. ۳. مشروطیت. الف. ورعی، جواد، ۱۳۴۲ - مصحح و محقق. ب. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مؤسسہ بوستان کتاب. ج. عنوان.

۲۹۷ / ۴۸۳۲

BP ۲۳۱ / ۲ ن ۹

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۸۲-۲۵۰۷۳

۱۳۹۸

■ موضوع: اندیشه سیاسی: ۳۰ (سیاسی - اجتماعی: ۹۶)

■ گروه مخاطب: تخصصی (طلاب، دانشجویان، پژوهشگران و اساتید حوزه و دانشگاه)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۱۰۴۶

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۳۳۰

تنبيه الامّة وتنزيه الملة

آية الله ميرزا محمد حسين نائيني

تصحيح و تحقيق: سيد جواد ورعى

www.ketab.ir
بیت‌الکتاب
۱۳۹۸

تنبيه الامّة و تنزيه الملة

- نویسنده: آية الله ميرزا محمد حسين نائینی • تصحيح و تحقيق: سيد جواد ورعی
- ناشر: مؤسسه بوستان كتاب
- ليتوگرافي، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان كتاب
- نوبت چاپ: چهارم / ۱۳۹۸ • شمارگان: ۵۰۰ • بها: ۲۶۰۰۰ تومان

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

❖ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفائیه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۳۷۷۴۲۱۵۵ / ۳۷۷۴۲۱۵۴، تلفن پخش: ۳۷۷۴۳۴۲۶

❖ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

❖ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، بلاک ۹۵۱، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸

❖ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع یاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

❖ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰

❖ فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، نبش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۴۳۱۷۹

اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخواست به:

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail: info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته اند:

- اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب و سروراستاد: ابوالفضل طریقه دار • ویراستار: بوذر دیلمی معزی • کنترل ویرایش: ولی قربانی
- حروفنگار: راضیه بذرافشان • اصلاحات حروفنگاری: سعید حمیدی و مهدی ساعدی • صفحه آرایی: محمود هدایی و احمد اخلی
- نمونه خوانی: سید حسین حسینی، مهدی سهرابی، سیدعلی قائمی و جلیل حبیبی • کنترل فنی صفحه آرایی: سید رضا موسوی منش
- مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی • طراح جلد: میثم اشعری • اداره آماده سازی: حمیدرضا تیموری
- اداره چاپخانه: مجید مهدوی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی.

رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

فهرست مطالب

مقدمه تحقیق

۱۱	زندگینامه علامه نائینی
۱۲	هجرت به عتبات
۱۳	شخصیت علمی
۱۴	شخصیت معنوی
۱۵	شخصیت اجتماعی - سیاسی
۱۸	آثار و تألیفات
۲۰	سرنوشت «تنبيه الأمة و تنزيه الملة»
۲۳	«تنبيه الأمة» و انگیزه تحقیق و تصحیح آن
۲۷	یادآوری
۲۹	تصاویر نسخه های چاپی
۳۳	تقریظ آیه الله آخوند ملاً محمد کاظم خراسانی
۳۴	تقریظ آیه الله ملاً عبدالله مازندرانی

مقدمه مؤلف

۳۵	ترقی اروپائیان و اسارت مسلمانان
----	---------------------------------

- ۳۸ انگیزه تألیف کتاب
- ۳۸ نامگذاری کتاب
- ۳۹ تعریف و تشریح مفاهیم
- ۳۹ الف) ضرورت قیام حکومت به نوع مردم
- ۴۰ ب) اقسام سلطنت
- ۴۱ ۱- سلطنت تملیکیه
- ۴۳ ۲. سلطنت ولایتیه
- ۴۴ امتیاز دو نوع سلطنت
- ۴۵ عصمت، حافظ سلطنت ولایتیه
- ۴۶ نظارت بیرونی، جایگزین قوه عاصمه عصمت
- ۴۷ تحقق نظارت بیرونی
- ۴۷ ۱. تدوین قانون اساسی
- ۴۸ ۲. تشکیل مجلس شورای ملی
- ۴۸ مشروعیت نظارت مجلس
- ۴۹ اسارت و تبعیض، اساس سلطنت تملیکیه
- ۴۹ آزادی و مساوات، اساس سلطنت ولایتیه
- ۵۱ ج) آزادی از اسارت و بندگی
- ۵۱ قرآن و اسارت مردم
- ۵۲ اسارت مردم در تاریخ اسلام
- ۵۳ فرعون و اسارت بنی اسرائیل
- ۵۴ بنی امیه و اسارت مردم
- ۵۵ امام حسین علیه السلام، قهرمان حریت و آزادگی
- ۵۶ امام عصر (عج) و آزادگی از اسارت طاغوتها
- ۵۸ پیوستگی استبداد سیاسی و استبداد دینی

۶۰	د) مساوات آحاد ملت با سلطان
۶۰	مساوات در حقوق
۶۰	مساوات در احکام
۶۱	مساوات در مجازات
۶۳	فقها در مصاف با استبداد
۶۴	شعبه استبداد دینی و آمیختن حق و باطل
۶۷	فصول پنجگانه کتاب

فصل اول: حقیقت سلطنت نزد ادیان و عقلا

۶۹	مقام اول: امانت داری، حقیقت سلطنت
۷۲	مقام دوم: درجه محدودیت سلطنت

فصل دوم: تحدید سلطنت در عصر غیبت

۷۵	چند مقدمه:
۷۵	۱. وجوب نهی از منکر
۷۵	۲. نیابت فقهاء در عصر غیبت
۷۶	۳. لزوم تحدید غاصب
۷۶	نتیجه: لزوم تحدید سلطنت جائزه و تحویل آن به مشروطه
۷۹	شورویه بودن سلطنت و حفظ مملکت اسلامی

فصل سوم: مشروطه و تحدید سلطنت

۸۳	الف) تحقق سلطنت اسلامی با مشورت عقلا
۸۳	مشورت در قرآن
۸۴	سیره پیامبر ﷺ در مشورت با اصحاب

- ۸۵ امام علی و مشورت خواهی
- ۸۷ ب) نظارت بیرونی، جایگزین عصمت و عدالت
- ۸۸ نظارت نمایندگان ملت بر مجریان
- ۸۸ ج) ضرورت تدوین قانون اساسی
- ۹۱ مسلمانان و مباحث فلسفه سیاسی

فصل چهارم: پاسخ به شبهات و مغالطات

- ۹۶ الف) مغالطه درباره آزادی
- ۱۰۰ ب) مغالطه درباره مساوات
- ۱۰۱ مساوات در اسلام
- ۱۰۶ ج) مغالطه درباره قانون اساسی
- ۱۰۶ تعریف بدعت
- ۱۰۷ لزوم مقدمه واجب
- ۱۰۹ د) مغالطه درباره هیئت نظار و مجلس شورای ملی
- ۱۱۰ ۱. مداخله امت در امر امامت
- ۱۱۱ ۲. دخالت مردم در امور حسیه
- ۱۱۳ عدم لزوم تصدی شخص مجتهد
- ۱۱۳ مراتب تصدی امور حسیه
- ۱۱۴ ۳. عدم انطباق هیئت نظار با وکالت شرعیه
- ۱۱۵ ۴. بدعت بودن اعتبار رأی اکثریت
- ۱۱۶ سیره پیامبر در عمل به رأی اکثریت
- ۱۱۶ امام علی علیه السلام و عمل به رأی اکثریت
- ۱۱۷ عاقبت اندیشی آخوند خراسانی
- ۱۱۹ بهانه جوئی‌ها با هدف حمایت از استبداد

فصل پنجم: صحت و مشروعیت مداخله نمایندگان مجلس و شرایط و وظائف آنان

۱۲۳	الف) صحت و مشروعیت مداخله
۱۲۴	ب) شرایط نمایندگان مجلس
۱۲۴	۱. اجتهاد در فن سیاست
۱۲۴	۲. وارستگی از هوئی و طمع
۱۲۵	۳. خیرخواه دین و دولت و مملکت
۱۲۶	توصیه: دقت در انتخاب نمایندگان
۱۲۷	ج) وظائف اصلی نمایندگان
۱۲۷	۱. تطبیق دخل و خرج مملکت
۱۳۳	۲. تشخیص وضع قوانین و تمیز ثابت از متغیر
۱۳۳	احکام ثابت و متغیر
۱۳۴	چند فرع سیاسی:
۱۳۴	۱. انطباق قوانین مجلس با احکام ثابت
۱۳۵	۲. مشورت فقط در حوزه احکام متغیر
۱۳۵	۳. الزام آور بودن قوانین حکومتی در احکام متغیر
۱۳۶	۴. تدوین قوانین در حوزه احکام متغیر
۱۳۷	۵. احکام متغیر، تابع مصالح و مقتضیات زمان
۱۳۸	۳. تفکیک قوای مملکت

خاتمه

۱۴۱	مقصد اول: قوای حافظ استبداد
۱۴۱	۱. جهل مردم
۱۴۳	۲. استبداد دینی

- ۱۴۴ ریشه استبداد دینی در تاریخ اسلام.
- ۱۴۶ ۳. شاه پرستی
- ۱۴۹ ۴. اختلاف کلمه بین مردم
- ۱۵۵ ۵. ترساندن و آزار و اذیت آزادی خواهان.
- ۱۵۶ ۶. عادی و طبیعی بودن زورگویی اقویا
- ۱۵۸ ۷. استفاده از امکانات مملکت برای سرکوبی ملت
- ۱۵۸ مقصد دوم: راههای علاج قوای استبداد
- ۱۵۹ ۱. آگاهی دادن به ملت
- ۱۶۱ ۲. علاج استبداد دینی با تهذیب نفس
- ۱۶۴ ۳. علاج شاه پرستی با تکیه بر شایسته سالاری
- ۱۶۶ رواج امر به معروف و نهی از منکر
- ۱۶۷ ۴. وحدت کلمه
- ۱۷۰ رسیدن به وحدت با تشکیل انجمنهای صحیح
- ۱۷۳ قلع شجره استبداد، علاج بقیه قوای آن
- ۱۷۷ فهرست آیات
- ۱۸۰ فهرست روایات
- ۱۸۳ فهرست اصطلاحات فقهی و سیاسی
- ۱۸۷ فهرست منابع و مآخذ
- ۱۹۲ مجلات و روزنامه‌ها

زندگینامه علامه نائینی

آیه الله میرزا محمد حسین غروی نائینی از علمای به نام شیعه در سال ۱۲۷۶ ه. ق^۱ در خانواده‌ای روحانی در شهر نائین، از توابع اصفهان دیده به جهان گشود. پدرش شیخ عبدالرحیم و قبل از وی جدش شیخ محمد سعید، هر دو شیخ الاسلام اصفهان بودند که از سوی سلطان وقت به این منصب نائل شدند.

نائینی تحصیل علم و دانش را از سنین کودکی در زادگاهش آغاز کرد و پس از طی مقدمات در سن ۱۷ سالگی عازم اصفهان شد و در محضر علمای این شهر، همچون: شیخ محمد باقر اصفهانی، میرزا ابوالمعالی کلباسی، میرزا محمد حسن هزارجریبی و جهانگیرخان قشقایی تحصیلاتش را در

۱. سید محسن امین در (اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۵۴) و شیخ عبدالحسین حلّی از شاگردان نائینی (مجله حوزه ش ۷۶-۷۷، ص ۳۱) ولادت او را به تاریخ ۱۲۷۳ ه. ق ثبت کرده‌اند. شیخ آقا بزرگ طهرانی در سال ۱۲۷۷ دانسته (نقباء البشر ج ۲، ص ۵۹۳)؛ ولی به استناد دستخط پدر او در پشت قرآن خود تاریخ ولادت او ۲۷ ذی‌العقده ۱۲۷۶ بوده است. (ر.ک: مجله حوزه ش ۷۷-۷۶، ص ۴۰۶) گرچه عبدالهادی حائری با استناد به یک نسخه عکسی از گواهینامه زادروز نائینی که به خط پدر وی نوشته شده، تاریخ ولادت او را در سال ۱۲۷۷ ثبت کرده است. (تشیع و مشروطیت، ص ۱۵۳).

رشته‌های مختلف فقه، اصول، کلام و حکمت دنبال کرد.^۱ علاوه بر دروس متداول حوزه، برای آشنایی با ادبیات فارسی و عربی و دانش ریاضی نیز تلاش وافر نمود.^۲

هجرت به عتبات

نائینی در سال ۱۳۰۳ ه. ق راهی عراق شد تا از محضر اساتید برجسته آن دوران، کسب فیض نماید. در سامرا رحل اقامت گزید و از شاگردان برجسته میرزای شیرازی و در اواخر عمر شریف او، کاتب و محرر او شد.^۳ او را از جمله مشاوران میرزای شیرازی در ماجرای نهضت تنباکو شمرده‌اند، به طوری که به درخواست میرزا، او و بقیه شاگردان صورت تلگرافی را برای ارسال نزد ناصرالدین شاه تهیه و به محضر استاد بردند.^۴

پس از وفات میرزای شیرازی در سال ۱۳۱۲ ه. ق، مدتی در محضر سید محمد فشارکی به تحصیل پرداخت، ولی به علل گوناگون و از آن جمله تلاش دولت عثمانی مبنی بر جلوگیری از تمرکز قدرت در سامرا، شاگردان برجسته میرزا همچون: میرزا محمد تقی شیرازی، سید اسماعیل صدر عاملی، سید محمد فشارکی و میرزای نائینی پراکنده شدند. نائینی در سال ۱۳۱۴ راهی نجف اشرف گردید و در درس آخوند ملا محمد کاظم خراسانی حاضر و از خواص آن بزرگوار و اصحاب مجلس استفتای او شد.^۵ سالها در کنار خراسانی به فعالیت علمی و سیاسی مشغول بود.

۱. اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۵۴.

۲. مجله حوزه، ش ۷۶-۷۷، ص ۳۱ به نقل از شیخ عبدالحسین حلی.

۳. اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۵۴.

۴. حماسة فتوا «ویژه نامه روزنامه جمهوری اسلامی»، سال ۱۳۷۰، مصاحبه با آیه الله

سید رضی شیرازی.

۵. شیخ آقا بزرگ طهرانی، نقیه البشیر، ج ۲، ص ۵۹۳.

شخصیت علمی

نائینی با آنکه استادش در قید حیات بود، تدریس رسمی آغاز کرد و شیفتگان علم و دانش را برگرد وجود خویش جمع نمود، او در طی این مدت طولانی، با تلاش و کوشش فراوان توانست به مدارج عالی علمی و معنوی در رشته‌های مختلف فقه، اصول، کلام، حکمت، ریاضی، اخلاق و عرفان دست یابد. در عین حال تبخّر او در «اصول فقه» سبب شد که به «مجدّد علم اصول» شهرت یابد. حوزة درس اصول او به لحاظ «موشکافیهای دقیق» و «غموض تحقیقاتش» امتیاز خاصی پیدا کرد، به طوری که افراد مبتدی و متوسط در آن شرکت نداشته و تنها صاحب نظران در آن حضور می‌یافتند.^۱

توانایی و مهارت او در تدریس و شاگرد پروری سبب شد که بتواند شاگردان برجسته متعددی را تربیت نماید.

محرر درس او را از بزرگترین مجالس درس و بحث در نجف اشرف شمرده‌اند.^۲ سیدحسن بجنوردی، شیخ محمدعلی کاظمی خراسانی، شیخ موسی خوانساری نجفی، شیخ محمدنقی آملی، سیدابوالقاسم خوئی، شیخ احمد کاشف الغطاء، شیخ محمدحسین کاشف الغطاء، سیدجمال گلپایگانی، سیدمحمود شاهرودی، سیدمحسن حکیم، علامه طباطبائی، شیخ عبدالحسین حلّی و سیدمحمدهادی میلانی از جمله شاگردان برجسته او بودند.^۳

او به گفته خودش از دو تن از فقهای مشهور، حاج میرزا حسین طهرانی نجفی فرزند مرحوم میرزا خلیل و شیخ محمد طه نجف اجازه نقل روایت داشت.^۴

۱. همان، ص ۵۹۴.

۲. اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۵۵.

۳. ر.ک: اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۵۵؛ نقیه البشر، ج ۲، ص ۵۹۳.

۴. ر.ک: ملاعلی خیابانی تبریزی، علماء معاصرین، ص ۴۰۱-۴۰۲.

نائینی به درجه‌ای از مقام و منزلت علمی دست یافت که شخصیت‌های بزرگی از او تجلیل نموده‌اند. سید محسن امین از او به «عالم جلیل، فقیه، اصولی، حکیم، عارف، ادیب، عابد و مدرّس» یاد کرده^۱؛ مدرس تبریزی نیز از او به «فحول علما و فقهای امامیه عصر حاضر که به کثرت تحقیق و زیادت تدقیق شهرت دارد»، نام برده است.^۲

مقام فقاہت او در حوزه نجف مورد توجه خواص قرار داشت و همین امر سبب شد که پس از وفات میرزا محمد تقی شیرازی و شیخ الشریعہ اصفهانی، مرجعیت شیعه بر عهده او و عالم مشهور معاصرش سید ابوالحسن اصفهانی نهاده شود.

شخصیت معنوی

میرزای نائینی علاوه بر موقعیت علمی، از مقام و منزلت معنوی نیز برخوردار بود. شیخ آقا بزرگ طهرانی او را «وَرع، پرهیزکار، صالح و بی اعتنا به زخارف دنیا و بی توجه به ریاست و مقام» معرفی کرده، به طوری که هرگاه به نماز می‌ایستاد، بدنش از خوف پروردگار می‌لرزید و اشک دیدگانش بر محاسنش جاری می‌شد.^۳ تقریباً همه شاگردانش که درباره او سخن گفته‌اند، او را به تقوا و وارستگی، صفای باطن، عاری از هوا و خودبینی، خوشرویی و مهربانی، تواضع و فروتنی ستوده‌اند.^۴ انس با معنویات، تهجد و دعا و تضرع در پیشگاه پروردگار در زندگی نائینی از دوران نوجوانی و جوانی آغاز شد، خوشه چین خرمن اساتیدی چون: شیخ محمد باقر اصفهانی بود که در قنوت

۱. اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۵۴.

۲. محمد علی مدرس تبریزی، ریحانة الادب، ج ۴، ص ۱۶۲.

۳. نقیباء البشر، ج ۲، ص ۵۹۳.

۴. ر.ک: مجله حوزه، ش ۷۶-۷۷، ص ۲۶-۸۷؛ شیخ جعفر الشیخ باقر آل محبوبه، ماضی النجف و

حاضرها، ج ۳، ص ۳۶۴.

نماز شبشان دعای ابو حمزه ثمالی را زمزمه می‌کردند.^۱ ارتباط و پیوند او در نجف و سامرا با عارف نامور ملاحسینقلی همدانی نشانه مقام و منزلت معنوی اوست.

نائینی هرگاه از سامرا به نجف سفر می‌کرد، بر آخوند همدانی وارد می‌شد و در منزل او به دید و بازدید می‌پرداخت.^۲ شخصیت معنوی نائینی موجب شد که سید احمد کربلائی از شاگردان ملاحسینقلی همدانی که خود عارفی سالک بشمار می‌رفت، هنگام وفات، او را وصی و مسئول کارهای خود قرار دهد.^۳

شخصیت اجتماعی - سیاسی

نائینی که در مکتب میرزای شیرازی تربیت شده و با منش اجتماعی - سیاسی او انس گرفته بود و در نهضت تنباکو از مشاوران وی بشمار می‌رفت، در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی حضور جدی و فعالی داشت. از سوی دیگر انس و دوستی او با سید جمال‌الدین اسدآبادی از دوران جوانی در اصفهان^۴ و استمرار این پیوند تا زمانی که در سامرا بود، به طوری که سید جمال در سفری به سامرا برای ملاقات با میرزای شیرازی چند روزی در حجره نائینی ساکن شد؛^۵ نشان از تفکر اجتماعی - سیاسی نائینی و منش او در این عرصه دارد. زندگی او در مقاطع مختلف و حضورش در جریان‌های مهم سیاسی آن عصر همچون انقلاب مشروطیت در ایران، جهاد بر ضد استعمار انگلیس، تجاوز روسیه و نهضت اسلامی در عراق که به تبعیدش منتهی شد، گواه بر شخصیت اجتماعی - سیاسی اوست.

۱. مجله حوزه، ش ۳۰، ص ۴۰، مصاحبه با آیه الله نجفی همدانی.

۲. همان، ص ۳۵، از قول پدرشان که شاگرد نائینی بود.

۳. مجله حوزه، ش ۳۰، ص ۳۵.

۴. همان، همو از قول پدرش که شاگرد نائینی بود.

۵. حماسه فتوا، آیه الله سید رضی شیرازی.

نقل کرده‌اند که شیخ حسن کربلائی دوست و هم‌بحث قدیمی نائینی - تاریخ دخانیه - را به توصیه میرزای نائینی در تشریح نهضت اسلامی تنباکو نگاشت.^۱

این مطلب گذشته از اینکه نشانگر حضور نائینی در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی است، از هوشیاری او حکایت دارد که تاریخ صادقانه این نهضت عظیم به رهبری مرجعیت شیعه به قلم یکی از علمای وارسته و شاگردان رهبری نهضت نگاشته شود و از تحریف قدرت‌طلبان و قلم به مزدان مصون بماند.

در نهضت تنباکو در کنار میرزای شیرازی، در نهضت مشروطه در کنار آخوند خراسانی، در جهاد بر ضد بیگانگان در کنار عبدالله مازندرانی و در نهضت اسلامی ملت عراق، همگام با سید ابوالحسن اصفهانی بود.

پس از اعلان مشروطیت در ایران، او را بزرگترین حامیان مشروطه شمرده‌اند که با تألیف کتاب مشهور و ارزنده «تنبیه الأُمَّة و تنزیه المَلَّة»، که مورد تأیید رهبران مشروطه آخوند ملا محمد کاظم خراسانی و ملا عبدالله مازندرانی قرار گرفت، سهم وافری در این نهضت ایفا کرد. تألیف این اثر در شرایط دشوار آن روز از یک سو در میان مسلمانان پشتوانه‌ای نظری برای مشروطه بشمار می‌آمد، به گونه‌ای که شخصیتی چون شهید مرتضی مطهری فارغ از ماجرای مشروطه درباره جایگاه این اثر می‌نویسد:

«انصاف این است که تفسیر دقیق از توحید عملی اجتماعی و سیاسی اسلام راهیچکس به خوبی علامه بزرگ و مجتهد سترگ میرزا محمد حسین نائینی «قدس سره» توأم با استدلالها و استشهدای متقن از قرآن و نهج البلاغه در کتاب ذی قیمت تنبیه الأُمَّة و تنزیه المَلَّة بیان نکرده است».^۲

۱. شیخ حسن اصفهانی کربلایی، تاریخ دخانیه، به کوشش رسول جعفریان، در مقدمه از قول

آیه الله سید محمد حسینی همدانی داماد میرزای نائینی نقل کرده است.

۲. شهید مرتضی مطهری، نهضت‌های اسلامی دو صد ساله اخیر، ص ۴۲.

سرنوشت ناگوار مشروطه در ایران که به حاکمیت استبداد سیاه خاندان پهلوی منتهی شد، و حوزه و روحانیت و رهبران مشروطه را مایوس ساخت، از ارزش و اهمیت این اثر نمی‌کاهد، هر چند نائینی از اینکه کتابش پشتوانه چنان مشروطه‌ای باشد و مورد سوء استفاده قدرت طلبان و فرصت طلبان مدعی مشروطه خواهی قرار گیرد، ابا داشت و ناراحتی خود را از انتشار کتابش در آن شرائط مخفی نمی‌کرد، با این حال سرنوشت مشروطه موجب کناره‌گیری کلی نائینی از عرصه‌های سیاسی - اجتماعی نشد، شخصیتی چون او نمی‌توانست نسبت به سرنوشت اسلام و مسلمین بی‌تفاوت باشد.

در ماجرای هجوم روسیه به شمال ایران در سال ۱۳۳۰ ه. ق، در کنار علمای نجف به رهبری مازندرانی برای حرکت به سمت ایران آماده شد؛ چه اینکه در ماجرای جنگ جهانی اول و اعلان جهاد بر ضد انگلیس در عراق در سال ۱۳۳۳ ه. ق نیز در شمار علمایی قرار گرفت که در جبهه و جهاد حضور جدی داشتند.^۲

پس از به قدرت رسیدن ملک فیصل، توسط انگلیسیها و تشکیل کابینه و اعلان انتخابات عمومی برای ایجاد مجلس مؤسسان، نائینی همگام با علمای دیگر با آن مخالفت کرده و شرکت در انتخابات را تحریم نمود. فیصل و حامیان خارجی او که برگزاری انتخابات را در چنین وضعیتی ناممکن می‌دانستند، به زور متوسل شده و شیخ محمد خالصی زاده و سید محمد صدر را به ایران و پس از مدتی در سال ۱۳۴۱ ه. ق، شیخ مهدی خالصی را که رهبری این حرکت را بر عهده داشت، به حجاز تبعید کردند.

سید ابوالحسن اصفهانی و محمد حسین نائینی به همراه تعدادی از علما

۱. سید حسن شبیر، تاریخ العراق السياسي المعاصر، ج ۲، ص ۱۲۵.

۲. عبدالهادی حائری، تشیع و مشروطیت، ص ۱۵۶ به نقل از آیه الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی که خود در این جهاد حضور داشت.

به عنوان اعتراض به تبعید خالصی به سوی ایران حرکت کرده و در حقیقت به ایران تبعید شدند و مورد استقبال علماء و مردم ایران قرار گرفتند.^۱

آیه الله شیخ عبدالکریم حائری یزدی، از علمای نجف استقبال گرمی به عمل آورد، درس خود را تعطیل کرده و از شاگردان خود خواست که در درس نائینی شرکت کنند. اقامت علماء در ایران نزدیک به یکسال طول کشید، سپس هیئتی از عراق به قم آمده و از نائینی و اصفهانی خواستار بازگشت علماء به عراق شد.^۲ با بازگشت علماء به عراق استقبال پر شوری از مراجع عظام تقلید نجف به عمل آمد.

پس از بازگشت به عراق در سال ۱۳۴۲ ه. ق، نائینی بیشترین وقت خود را صرف تدریس و رسیدگی به مراجعات مردم در منصب مرجعیت نمود. هر چند با حضور علمای دیگری چون سید ابوالحسن اصفهانی مرجعیت عام پیدا نکرد، اما به لحاظ موقعیت علمی و زهد و تقوای عملی، مورد توجه عام و خاص بود. بالأخره پس از هشتاد سال عمر با برکت در ۲۶ جمادی الاولی سال ۱۳۵۵ ه. ق، دار فانی را وداع گفت و در صحن مولی الموحدین امیر المؤمنین علی علیه السلام به خاک سپرده شد.

آثار و تألیفات

نائینی آثار و تألیفات فراوانی بجا نهاد، برخی به قلم او و برخی دیگر محصول سالها تدریس اوست که به قلم شاگردانش به رشته تحریر درآمده، این آثار به روایت سید محسن امین عبارتند از:^۳

۱. رساله‌ای برای عمل مقلدین «وسيلة النجات»

۲. حواشی علی العروة الوثقی

۱. همان، ص ۱۷۵ - ۱۷۸؛ سید عبدالحمید بلاغی، تاریخ نائین، ص ۱۸۸.

۲. حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، ج ۲، ص ۳۴۷؛ تاریخ نائین، ص ۱۸۸.

۳. سید محسن امین، اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۵۵.

۳. رساله الصلاة في اللباس المشكوك
۴. رساله في أحكام الخلل في الصلاة
۵. رساله في نفي الضرر
۶. رساله في التعبدی و التوصلی
۷. تنبيه الأمة و تنزيه الملة
۸. اجوبة مسائل المستفتين (احتمالاً به نام ذخیره العباد لیوم المعاد «رسالة سؤال و جواب» چاپ شده است.)
مؤلف «معجم المؤلفین العراقيين» آثار دیگری برای نائینی بر شمرده که عبارتند از:
۹. رساله في مسائل الحج و مناسكه
۱۰. فهرست الحواشي على العروة الوثقى
۱۱. مناسك حج به زبان فارسی
علاوه بر آن، آثار ذیل رانیز می توان در زمره تألیفات وی بشمار آورد:
۱۲. حواشی بر کتاب «الإرث» نوشته ملاهاشم خراسانی
۱۳. حواشی بر رساله سؤال و جواب نوشته میرزا محمد تقی شیرازی
شاگردان علامه نائینی بعضی از مباحث درس خارج فقه و اصول او رانیز به رشته تحریر در آورده اند که از آن جمله عبارتند از:
۱. منية الطالب في شرح المكاسب از: موسی خوانساری نجفی
۲. كتاب الصلاة از: شیخ محمد علی کاظمی خراسانی
۳. المكاسب والبيع از: شیخ محمد تقی آملی
۴. اجود التقریرات از: سیدابوالقاسم موسوی خویی
۵. فوائد الاصول از: شیخ محمد علی کاظمی خراسانی
در میان آثار یاد شده، مهمترین اثر میرزای نائینی که شهرت

اجتماعی - سیاسی او مرهون آن است، «رساله تنبیه الأمة و تنزیه الملة» است که برخی نام آن را «تنبیه الأمة و تنزیه الملة فی لزوم مشروطية الدولة المنتخبة لتقليل الظلم على أفراد الأمة و ترقية المجتمع» ثبت کرده‌اند.^۱ اگرچه محتوای کتاب به همین منظور نوشته شده. اما مؤلف محقق کتاب نام آن را «تنبیه الأمة و تنزیه الملة» نهاده است. این اثر به زبان فارسی ولی با قلمی فقیهانه و عالمانه نگاشته شده است.^۲

با توجه به اشتهار این اثر و شواهد فراوانی که بر تألیف آن توسط علامه نائینی وجود دارد، اظهار تردید برخی^۳ در این زمینه بی اساس بوده و مسأله روشنی‌تر از آن است که نیازمند ذکر شواهد باشد. بسیاری از شاگردان نائینی که درباره استاد سخن گفته‌اند، از تألیف این اثر در عصر مشروطه ذکر می‌کنند. آورده‌اند.

سرنوشت «تنبیه الأمة و تنزیه الملة»

یکی از نکات قابل توجه درباره این کتاب، نظر مؤلف آن بر جمع‌آوری نسخ آن در بازار است.^۴ اینکه بعضی از مستشرقین «نفی نگارش تنبیه الامه و طرد آن» را به عنوان یکی از عوارض شهادت شیخ فضل الله نوری به مؤلف نسبت داده‌اند،^۵ و اینکه «نائینی تحت شرائط و عوارض بعدی مسوده‌های

۱. مدرس تبریزی، ریحانة الادب، ج ۴، ص ۱۶۲.

۲. متأسفانه افرادی اطلاع اصل کتاب را به زبان عربی دانسته‌اند که مرحوم طالقانی به ترجمه آن مبادرت کرده است! (ر.ک: صادقی زیباکلام، سنت و مدرنیته، ص ۴۸۹).

۳. کسایم روحانی، نسامة النجمن کتابداران ایران، دوره دهم، ش ۱۰، ص ۲۳۶ (به نقل از موسی نجفی، مجله مسجد، ش ۱۸، ص ۳۹).

۴. سید محسن امین، اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۵۵؛ محمد حرز الدین، معارف الرجال، ج ۱، ص ۲۸۷.

۵. حامد الگار، دین و دولت در ایران، نقش علما در دوره قاجار، ترجمه ابوالقاسم سزوی، ص ۳۷۹.

تنبیه الامه را در رود فرات ریخت یا در آتش سوزاند»^۱ و یا اینکه «چون مؤلف این کتاب را با مقام و موقعیت خود در عرصه مرجعیت منافی دید، اقدام به جمع آوری آن نمود»^۲ و یا اینکه «چون نائینی احساس کرد با وجود این کتاب دشمنان او که مخالفان مشروطه بودند، او را زعیم سیاسی می‌شمارند نه زعیم دینی»^۳ همگی یا اخباری بدون شاهد و مدرک‌اند و یا صرفاً تحلیل‌هایی غیر واقعی به نظر می‌رسند. چنانکه نسبت دادن جمع آوری این کتاب به دشمنان مشروطه نیز گمانی بیش نبوده و چندان بر واقعیات منطبق نیست.

در این باره فقط به یادآوری چند نکته بسنده می‌کنیم:

۱. «اقدام به جمع آوری کتاب از سوی مؤلف» علی‌رغم آنکه توسط یکی از فرزندان ایشان در سالهای اخیر به شدت تکذیب شده و اظهار نموده‌اند که این داستان را در ایران شنیده‌اند،^۴ با شواهد متعددی که دارد دور از واقعیت نیست. گذشته از اینکه سید محسن امین و محمد حرز الدین این مطلب را مطرح کرده‌اند، عبدالهادی حائری به نقل از فرزند ارشد مؤلف که شاگرد وی نیز بوده، این مطلب را نقل کرده است.^۵ البته نسبت به جزئیاتی که در این زمینه گفته شده، نمی‌توان اطمینان پیدا کرد، اما اصل این اقدام از مؤلف فقیه آن دور از انتظار نیست.

۲. پاره‌ای از انگیزه‌هایی که برای این اقدام بر شمرده‌اند، هم با مقام و منزلت معنوی مؤلف و هم با واقعیات عصر او ناسازگار می‌نماید. اینکه او برای اشتها به «رجل دینی بودن» و رسیدن به مرجعیت چنین اقدامی کرده باشد، علاوه بر آن که با مقام معنوی و زهد و وارستگی او از دنیا منافات دارد

۱. حسن شایگان، مجله فرهنگ و توسعه، ش ۲۹ - ۳۰، مقاله «ملیت، حریت، عدالت، مدنیت».

۲. عبدالهادی حائری، تشیع و مشروطیت، ص ۲۲۰.

۳. علی خاقانی، شعراء الغری، ج ۴، ص ۳۰۱.

۴. مجله حوزه، ش ۷۷ - ۷۶، ص ۲۰ و ۲۱.

۵. تشیع و مشروطیت، ص ۲۲۰.

حکایت از «تنافی مرجعیت با رجل سیاسی بودن» دارد که با شرایط مرجعیت در یکصد سال گذشته و پس از نهضت تنباکو بویژه در عراق منطبق نیست. بسیاری از مراجع این دوره حضور در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی را وظیفه خویش دانسته و در دفاع از مبانی دین و حریم امت اسلامی تردیدی به خود راه نمی‌دادند.

۳. از این رو، احتمال اینکه سرنوشت مشروطه در ایران و حوادث غیر مترقبه‌ای چون شهادت شیخ فضل الله نوری که بر اثر نفوذ بیگانگان و خوش رقصی بیگانه پرستان رخ داد و روحانیت به کلی از صحنه خارج شد و مشروطه‌ای بر خلاف نظر رهبران مشروطه تحقق یافت، علت اصلی جمع آوری کتابی باشد که در حقیقت با هدف تحکیم پایه‌های نظام مشروطه نگاشته شده بود. اما با سرنوشت مشروطه، جمع آوری کتاب می‌توانست این اثر را داشته باشد که قدرت‌طلبان و آزادیخواهان غریزه با استناد به آثاری از این قبیل مستظهر به حمایت علما نباشند و این نکته بسیار مهمی است که حاکی از هوشیاری مؤلف است. فقیه وارسته‌ای چون نائینی که با احساس مسئولیت این اثر را تألیف کرد، ولی در همان ایام با حادثه ناگوار اعدام نوری و انحراف مشروطه روبرو شد،^۱ چنانکه کتابش را جمع آوری کند تا استبدادپیشگان جدید از آن سوء استفاده نکنند، دور از انتظار نیست، هر چند کتاب او حاوی مباحثی فراتر از مشروطه است.

علی رغم بی میلی مؤلف نسبت به نشر این اثر پس از به وجود آمدن شرایط جدید، چاپ دوم آن در تهران در چنین شرایطی به سال ۱۳۲۸ هـ، خود شاهدی بر فراهم بودن زمینه‌های سوء استفاده است. در شرایطی که رهبران مشروطه و علما و روحانیان از مشروطه روگردان شده و منزوی گشته‌اند،

۱. این اثر در ربیع الاول سال ۱۳۲۷ هـ. ق به پایان رسید و در همین سال در بغداد به چاپ رسید.

شیخ فضل الله نوری نیز در ۱۳ رجب همین سال در تهران به شهادت رسید. (ر.ک: ناظم الاسلام

کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، ج ۲، ص ۵۳۵).

و نائینی نیز از آن دل‌سرد گشته، چاپ مجدد اثر او توسط چه کسانی می‌توانست صورت بگیرد؟ به هر صورت احتمال اینکه چنین انگیزه‌ای در جمع آوری نسخ کتاب مطرح بوده، بعید نیست.

۴. نکته حائز اهمیت دیگر آنکه، این کتاب با انگیزه پاسخگویی به شبهات مخالفان مشروطه نگاشته شد، در حالی که پس از خروج مخالفان مشروطه از صحنه و یک‌ه‌تازی مشروطه خواهان غرب‌زده این کتاب جوابگو نبود، و به عبارتی لاقبل‌بخش مهمی از آن «بلا موضوع» گشته بود، اینک اثری مورد نیاز بود تا از مشروطه مورد نظر رهبران مذهبی مشروطه در برابر مشروطه خواهان غرب‌زده دفاع کند و پاسخگوی تفکرات آنان باشد. در آن شرایط علمای مشروطه خواه در مصاف با مشروطه خواهان نبودند تا این کتاب راهگشا باشد، بلکه در مصاف با روشنفکران غرب‌زده بودند و تألیفی نو لازم بود تا مبانی فکری علمای مشروطه خواه را مدلل سازد.

با این همه اقدام به جلوگیری از نشر و گسترش این اثر در آن مقطع تاریخی نمی‌تواند این اثر نفیس را، که پاره‌ای از دیدگاه‌های اسلام در زمینه نظام سیاسی را مدلل ساخته، بی اعتبار نماید، به شرط آنکه با این اثر علمی «برخورد سیاسی» و «معامله منفعت طلبانه گروهی» نشود، بلکه به عنوان اثری نفیس و تلاشی علمی در تاریخ روحانیت شیعه در عرصه «فقه سیاسی» مورد توجه قرار گیرد.

«تنبيه الأُمَّة» و انگیزه تحقیق و تصحیح آن

«تنبيه الأُمَّة» تاکنون سه مرتبه به چاپ رسیده،

- بار اول به سال ۱۳۲۷ ه. ق، در بغداد، قطع رقعی در ۹۵ صفحه،

چاپ سربی، مطبعه حیدری.

- بار دوم به سال ۱۳۲۸ ه. ق، در تهران، قطع رقعی در ۹۵ صفحه،

چاپ سنگی، کارخانه مشهدی خداداد باسمه چی.

- بار سوم به سال ۱۳۷۴ ه. ق، (برابر با سال ۱۳۳۴ ه. ش) در تهران با مقدمه و توضیحات آیه الله سید محمود طالقانی، قطع وزیری در ۱۴۲ صفحه. پس از آن بارها همین چاپ افست شده و منتشر گردیده است.

این اثر همچنین چند مرتبه به زبان عربی ترجمه شده که عبارتند از:
- بار اول در سال ۱۹۵۶ م به صورت ناتمام در مجله عرفان، شماره ۴۳ توسط صالح جعفری.

- بار دوم به سال ۱۴۱۰ ه. ق، به صورت کامل در مجله الموسم شماره ۵ توسط محمد سعید الطریحی در لبنان.

- بار سوم در سال ۱۴۱۹ ه. ق، به صورتی مستقل و با مقدمه‌ای سودمند به همت عبدالکریم آل‌نجف در مؤسسه احسن الحدیث قم.

همچنین در سال ۱۴۱۸ نیز در پایان کتاب «ضد الاستبداد» تألیف توفیق السیف، همراه با توضیحاتی در پاورقی به چاپ رسیده است.

در چاپ سوم کتاب که امروز در بازار موجود است، اغلاط فراوانی به چشم می‌خورد، علاوه بر آن پاره‌ای از عبارات حذف شده و در پاره‌ای موارد برای سهولت در فهم تغییراتی به عمل آمده که گاه معنا را دگرگون ساخته است. از این رو انتشار متنی تصحیح شده، همراه با ذکر مآخذ و منابع که نیاز امروز جامعه علمی است، ضروری می‌نمود.

اهمیت این اثر در تاریخ فلسفه سیاسی شیعه بالاخص تاریخ نهضت‌های صد ساله اخیر روحانیت از یک سو، و کثرت مراجعه محققان و پژوهشگران به این کتاب، ضرورت انتشار متن منقح و منطبق بر چاپ اول که به رؤیت مؤلف محقق رسیده و در عین حال همراه با توضیحاتی مختصر و مآخذ و منابع و فهرس مربوطه را دو چندان می‌نمود. چاپ مجدد این اثر به معنای نادیده گرفتن تلاش در خور تقدیر آیه الله طالقانی رحمته در وارد کردن این کتاب به متن ادبیات سیاسی جامعه در فضای استبداد زده رژیم گذشته نیست، اما پس از گذشت قریب به نیم قرن، نگاهی دوباره به این کتاب لازم بنظر می‌رسد

تا متناسب با شرایط امروز به جامعه عرضه شود.

متأسفانه علی رغم تلاش فراوانی که صورت گرفت به نسخه‌ای خطی از این اثر دست نیافتیم، ظاهراً دو نسخه خطی از این کتاب در کتابخانه‌ها موجود است:

اول: نسخه خطی کتابخانه دکتر عبدالله فیاض که عکسی از آن در کتابخانه مجمع علمی عراق رقم ۷ در فهرس نسخ خطی ثبت شده است.^۱

دوم، نسخه خطی کتابخانه مرحوم وزیرری در یزد. ولی با مراجعه به میکرو فیلم این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی معلوم شد که این نسخه به سفارش مرحوم وزیرری در سال ۱۳۳۲ ه. ش از روی چاپ اول کتاب - احتمالاً به دلیل کمبود نسخ آن در بازار - استنساخ شده و در اثر کم‌دقتی نویسنده مواردی جا افتاده است، لذا ارزش علمی ندارد. تنها برای نگارنده این فائده را داشت که قبل از دسترسی به چاپ اول معلوم شد که چاپ دوم جز در موارد نادری منطبق بر چاپ اول است و البته با دسترسی به چاپ اول کتاب در کتابخانه ملک این امر مسجل گردید.

در این تصحیح چاپ اول کتاب مبتنای قرار گرفته، اغلاط چاپ سوم تصحیح شده و موارد محذوف تذکر داده شده است و فقط پاره‌ای از اختلاف نسخه‌ها برای آنکه تا حدودی خطاهای چاپ سوم معلوم گردد، در پاورقی آورده شده و از ذکر اختلاف‌های جزئی صرف‌نظر گشته است. (چاپ اول با حرف رمز «أ»، چاپ دوم با حرف «د» و چاپ سوم با حرف «س» مشخص شده است.)

مآخذ، منابع و فهرس و پاره‌ای توضیحات در پاورقی و نیز مقدمه‌ای حاوی زندگینامه علامه نائینی، همچنین نشانه‌های سجاوندی برای فهم آسانتر عبارات عمیق و مسلسل وار کتاب، از جمله امتیازات این چاپ بشمار می‌رود. مناسب بود که تحلیلی از دیدگاه‌های نائینی در این مقدمه ارائه گردد،

۱. عواد، میخائیل، مخطوطات مجمع علمی العراقي، ج ۳، ص ۳۳۲.

اما چون پژوهشی مستقل در این زمینه در آینده نزدیک به محضر اهل فکر و اندیشه عرضه خواهد شد، از پرداختن به آن در اینجا صرف نظر نمودم.

در پایان لازم می‌دانم از محقق ارجمند حجة الاسلام و المسلمین رضا مختاری در ارائه دیدگاههای خود در جهت تصحیح و تحقیق این اثر، همچنین از مسئولان کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، ملک و ملّی و دست‌اندرکاران محترم مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی تشکر کنم و آمادگی خود را برای دریافت نظرات و پیشنهادات محققان و اندیشمندان درباره انتشار این اثر اعلام نمایم.

به ارواح تابناک عالمان وارسته و متعهد جهان تشیع که عمر خود را برای اعتلای اسلام و مسلمین صرف کردند، درود می‌فرستم و این تلاش ناچیز را به روح مطهر علامه شیخ محمد حسین غروی نائینی رحمته الله علیه آفریننده این اثر نفیس و روح ملکوتی حضرت امام خمینی رحمته الله علیه مؤسس و بنیانگذار نظام علوی جمهوری اسلامی و تحقق بخش آرزوی عالمانی چون نائینی تقدیم می‌کنم.

والسلام - سید جواد ورعی

تابستان ۱۳۸۰

یادآوری

در مراحل پایانی انتشار این اثر، متوجه شدم که چندی پیش به همت آقای سیدحمیدرضا محمودزاده حسینی این کتاب توسط انتشارات امیرکبیر به چاپ رسیده است. علی‌رغم تلاش درخور تقدیر محقق محترم در جهت استخراج مآخذ و منابع آیات، روایات و نکات تاریخی، این چاپ نیز با نواقص و کمبودهایی روبروست:

۱. فاقد فهرست تفصیلی به منظور دسترسی آسان به مطالب کتاب است.
۲. تقریباً نیمی از کتاب -ظاهراً- بر اساس چاپ دوم کتاب تصحیح شده اما نیمه دوم آن مطابق با چاپ سوم است که طبعاً اغلاط فراوان و جا افتادگیهایی دارد. به عنوان نمونه:

ص ۹۷ ضرب المثل دوم در عبارت نائینی حذف شده است.

ص ۱۲۵ دو ضرب المثل در عبارت نائینی حذف شده است.

ص ۳۷ جمله «لا اعطیکم بیدی...» در تنبیه الأئمه آمده ولی محقق محترم

در متن حذف کرده و در پاورقی آورده است.

ص ۳۷ شعر سیدحیدر حلّی در متن تنبیه الأئمه به طور کامل آمده است

ولی در این چاپ ناقص آورده شده و در پاورقی تکمیل شده است.

ص ۱۳۵-۱۳۶ پنج، شش کلمه جا افتاده است.

نیز کلمات افک ص ۹۷، مکشوف ص ۱۰۳، انحاء فسوق ص ۱۱۷، تعدیل ص ۱۱۸، ضابط ص ۱۲۲، مقتضای نیابت ص ۱۲۳، ارجحیت ص ۱۲۵، ریاست روحانیه، محمد بن مسلمة و مسلمة بن مخلد ص ۱۳۳، رشته ص ۱۳۴، استنقاذ ص ۱۳۹، علمیات، تنبه، وطنیه ص ۱۴۸، مسالکت تنبه ص ۱۴۹، اسناد ص ۱۵۳، شش مورد ص ۱۵۶-۱۵۷، اعلامشان ص ۱۵۹ به تبع چاپ سوم کتاب غلط چاپ شده است.

از این رو، چاپ کنونی به خاطر مقابله دقیق چند نسخه چاپی و محور قرار گرفتن چاپ اول به سال ۱۳۲۷ ق، در بغداد و تصحیح اغلاط فراوان چاپهای بعدی، هم چنین برخورداری از فهرست تفصیلی از چاپهای قبلی امتیاز پیدا می‌کند.

سید جواد ورعی

تابستان ۱۳۸۱